

**KRIMINALISTIČKI SADRŽAJI FORENZIČKIH VJEŠTAČENJA
RUKOPISA (STUDIJA SLUČAJA KANTON SARAJEVO
2002.-2007.)**

Izvorni naučni rad

**CIMINALISTICS CONTENTS OF FORENSIC HANDWRITING
EXPERTISES (CASE STUDY CANTON SARAJEVO 2002. - 2007.)**

Original scientific paper

Muamer KAVAZOVIĆ

Sažetak

Inspiracija za rad i problem(i) koji se radom oslovljava(ju): Kako tematski tako i strukturalno, ovaj rad je inspirisan željom autora da naučnim metodama pokuša provjeriti način primjene ustaljenih procedura propisanih za ovu oblast vještačenja u konkretnim sudskim predmetima.

Ciljevi rada (naučni i/ili društveni): Obzirom da je predmet ovog istraživanja postupanje stručnih osoba tj. vještaka u krivičnom postupku u oblasti kriminalističko-forenzičkih vještačenja rukopisa, sam cilj rada bi se mogao definisati kao pokušaj utvrđivanja upotrebe općeprihvaćenih naučnih metodoloških postavki u postupanju vještaka koji se bave kriminalističkim-forenzičkim ispitivanjem rukopisa na sudovima na području Kantona Sarajevo.

Metodologija/Dizajn: Elementarne metode koje su korištene prilikom ovog istraživanja su: analiza sadržaja, metoda deskripcije, klasifikacije i specijalizacije, komparativni metod, te statističke metode za obradu empirijskih podataka.

Ograničenja istraživanja/rada: Ograničenja ovog istraživanja, eventualno, mogu proisticati iz nedostupnosti cjelokupnog uzorka sudskih predmeta unutar sudova na području Kantona Sarajevo.

Rezultati/Nalazi: Istraživanje je provedeno na uzorku od 95 krivičnih predmeta u kojim je izvršeno ukupno 106 vještačenja od strane ukupno šest različitih sudskih vještaka. U analiziranom uzorku, u 18,86% slučajeva vještaci su dali mišljenja s određenim stepenom vjerovatnoće. U analiziranom uzorku, 94,34% prezentiranih mišljenja vještaka unutar pisanog nalaza vještačenja su bila u skladu sa konačno donesenom presudom.

Generalni zaključak: Unutar analiziranog uzorka predmeta vještačenja su uočeni metodološki propusti-greške prilikom provođenja vještačenja, odnosno primjene pravila struke u 6,6% slučajeva.

Opravdanost istraživanja/rada: Opravdanost rada leži u činjenici da on predstavlja rezultate istraživanja konkretnih sudskih predmeta u kojima je vršeno provođenje vještačenja rukopisa u Kantonu Sarajevo za vremenski period od 2002. do 2007. godine, te da rezultati ovog istraživanja pokazuju postojanje grešaka vještaka u primjeni pravila struke i vještine.

Ključne riječi

forenzičko vještačenje rukopisa, grafologija, metodologija rada, studija slučaja

Abstract

The inspiration for the paper and the problem(s) that the paper addresses: Thematically and structurally, this work was inspired by the desire of the author to try to check the application of established procedures prescribed for this area of expertise in specific court cases, using scientific methods

The goals of the paper (scientific and/or social): The subject of this research is the treatment of experts and expert witnesses in criminal proceedings in the field of criminal investigation and forensic expertise handwriting, aim of the work could be defined as an attempt to determine whether the experts who are engaged in criminal forensic examination of handwriting in the Courts of the Sarajevo Canton adhere to generally accepted scientific methodological principles.

Methodology/Design: Methods used in this research are: content analysis, methods of description, classification and specialization, comparative method, and statistical methods for processing empirical data.

Research/the paper limitations: Limitations of this study, possibly, may result from the unavailability of the entire sample of cases in the courts of Sarajevo Canton.

Results/findings: The Study was conducted on a sample of 95 criminal cases in which it was performed 106 expertises by six different court experts. In the analyzed sample, in 18,86% of the cases the experts gave opinions with some degree of probability. In the analyzed sample, 94,34% of the presented expert opinions in the expert reports were in accordance with the final court judgment.

General conclusion: Within analyzed sample of processed cases, methodological omissions – errors were observed during the expertise procedure, i.e. the application of professional rules, in 6,6% of cases.

Research/the paper justifiability: Justifiability of the paper is in the fact that the paper represents research results of real court cases which envisaged handwriting expertise in Sarajevo Canton for the period 2002. – 2007., and the results of this study observed expertise omissions - errors in the application of the professional rules and skills.

Keywords:

forensic handwriting expertise, graphology, work methodology, case study

Uvod

Istraživanje rukopisa, danas, predstavlja veoma važan segment forenzičkih i kriminalističko-tehničkih istraživanja i ispitivanja. Kroz tu djelatnost vrše se različite vrste ispitivanja i vještačenja.

Za navedena istraživanja i vještačenja u literaturi i praksi se koriste različiti nazivi (različiti terminološki okviri između država nastalih raspadom bivše Jugoslavije i u svijetu). Najčešće korišteni termini u BiH su: grafologija¹, grafoskopija² i vještačenje rukopisa (kriminalističko i forenzičko). Slično je i na prostorima bivše države. Sudovi u BiH su ranije pretežno koristili termin grafološka vještačenja.

Navedeno u međunarodnoj upotrebi dovodi do zabuna i problema u komunikaciji i interpretaciji. To se dešava jer u međunarodnoj upotrebi navedeni termin ne podrazumijeva značenje koje ima u domaćoj upotrebi. Naime, u engleskom jeziku (a i drugim evropskim jezicima) termin grafologija podrazumijeva vještinu utvrđivanja karakternih i drugih crta ličnosti na osnovu rukopisa (što nije domen vještačenja rukopisa u kriminalističkom i forenzičkom smislu), a što asocira na neadekvatnost korištene terminologije i pristupa uopće. U međunarodnoj upotrebi taj termin je sinonim za parazanstvo i ima status sličan drugim tzv. spiritualističkim djelatnostima (npr. astrologiji) koje nemaju realnu naučnu dimenziju i potvrđenost³.

Pored navedenog, a pogotovo uzevši u obzir nedostatak stručne literature na lokalnim jezicima (mali broj publikovanih djela vezanih za ovu tematiku), kao i nestandardiziran način obuke i atestiranja eksperata u ovoj oblasti, u praksi dolazi do pojave da se prilikom vršenja vještačenja ne koriste uvijek i u svim slučajevima identične, naučno utvrđene metodološke postavke o pravilima i stvarnim dometima ove vrste vještačenja (pravila struke)⁴, pa navedeno u konačnici dovodi do razmimoilaženja u konačnim

¹ Prema Klaiću (1962, s. 538), grafologija (grč. gráfō - pišem, logos - znanost) se javlja kao termin koji ima dva značenja. U prvom značenju ovaj izraz predstavlja vještinu i rad grafologa, a u drugom značenju podrazumijeva čitanje karaktera iz rukopisa. Prema istom izvoru, grafolog je u prvom značenju vještak koji na sudu uspoređivanjem pisama utvrđuje tko ih je pisao, a u drugom značenju je grafolog osoba koja po rukopisu pogađa karakter čovjeka.

² Prema Sabolu (2003., str. 18) termin grafoskopija (grč. gráfō - pišem, skopein - gledati) mnogi upotrebljavaju u namjeri da oštro razgraniče karakterološku grafologiju od vještačenja rukopisa. Po svom značenju, taj naziv tek donekle odgovara vješтини na koju se odnosi. Naime, riječ skopein upućuje na zaključak da se proučavanje rukopisa svodi na jednostavno ispitivanje i registriranje pojedinih elemenata rukopisa, pa se smatra da ne odražava svu složenost tog rada. Prema Maksimoviću i Todoroviću (1995, s. 489) oblast koja se bavi ispitivanjem dokumenata pisanih rukom se naziva grafoskopija.

³ Prema Huber, Headrick (1999., str. 8 – 9), Američko udruženje za testiranje i materijale (ASTM), u svom dokumentu E.444-79, je dalo standardan opis posla vezan za forenzičko ispitivanje dokumenata. Ovaj opis se odnosi prema dokumentima u užem smislu. Takođe u ovom dokumentu se nalaze navedene i određene kvalifikacije osobe koja može obavljati ovu vrstu posla. Bez obzira na sve nedostatke, ovaj dokument jasno pravi razliku između forenzičkog ispitivanja rukopisa i kaligrafije, prepisivanja i grafologije. Basarić i Vežzagić (1998, str. 316-317) daju kratak prikaz metodologije i načina postupanja vještaka u ovoj oblasti.

⁴ Prema Modlyu (2003), rukopisi spadaju u relativno nepromjenjive objekte kriminalističke identifikacije. Mogu biti podobni, djelomično podobni i nepodobni za postupak identifikacije. Kada govorimo o postupku kriminalističke identifikacije rukopisa, treba imati u vidu osnovne principe i uvjete kriminalističke identifikacije o kojima trebaju voditi računa kako vještaci, tako i tijela postupka. Osnovni principi kriminalističke identifikacije su: svi objekti kriminalističke identifikacije dijele se na one koji se identificiraju i one pomoću kojih se identificira; objekti kriminalističke identifikacije mogu biti relativno promjenjivi i relativno nepromjenjivi; mora se provesti komparativno ispitivanje objekata identifikacije metodama analize i sinteze; radi se o utvrđivanju postojanja ili nepostojanja uzročno-posljedičnih veza između kvalitete danih obilježja i

zaključcima (mišljenju) vještaka i komunikacijske zbrke među organima postupka i vještacima. Nerijetko u vještačenjima na lokalnim prostorima možemo naići na tzv. „grafološke“ postavke (upotreba metodoloških okvira iz tzv. „karakterološke grafologije“ koja nema realnu, potvrđenu naučnu vrijednost)⁵.

Nadalje općeprihvaćena naučna metodologija koja bi se trebala koristiti u ovoj vrsti istraživanja se ne koristi adekvatno u smislu utvrđivanja dovoljnosti (kvantitativne i kvalitativne) spornog i nespornog materijala koji bi trebao biti osnov za svako istraživanje ove vrste. Pa tako u praksi vrlo često nailazimo na slučajeve u kojima su vještaci vršili vještačenja i davali konačne sudove o istim na osnovu vrlo upitne kvantitativne dovoljnosti uzoraka, ili pak, da su isti davali decidirana mišljenja o provedenim vještačenjima za uzorke koji ne zadovoljavaju kvalitativne standarde (npr. davanje decidiranih mišljenja u istraživanju fotokopiranih rukopisnih sadržaja⁶).

Također, u neformalnoj komunikaciji sa pojedinim vještacima da se izvući zaključak da isti ne smatraju svoj posao urađenim kvalitetno ukoliko nisu dali decidno mišljenje o provedenom vještačenju, i isti izbjegavaju davanje mišljenja sa određenim stepenom vjerovatnosti (koja metodologija istraživanja ove vrste dozvoljava i obrazlaže)⁷,

prethodnih odnosno pratećih uvjeta; zaključak o identitetu, odnosno neidentitetu je ispravan samo onda, ako je vještak uzeto u obzir promjene objekta identifikacije i stupanj njegove promjenjivosti. Prema istom izvoru, *osnovni uvjeti kriminalističke identifikacije su*: (1) znanstvenost, (2) točnost, i (3) nesumnjivost podrijetla objekata identifikacije u smislu njihovog identiteta i integriteta.

⁵ Prema enciklopediji *Britannica* (1988, Vol. 5, s. 429), grafologija je vještina utvrđivanja karaktera iz rukopisa neke osobe. Teorija na kojoj grafologija počiva je da je rukopis izraz osobnosti. Sistematska analiza načina formiranja riječi i slova, prema istom izvoru, može otkriti neke crte ličnosti. Grafolozi uočavaju ove elemente u veličini pojedinačnih slova, stepenu i regularnosti ugla pisanja, liniji pisanja i ukršavanjima. Druge osnovne stvari na koje se pri ovakvim ispitivanjima obraća pažnja jesu opći izgled i impresija pisanja, pritisak uzlaznih i silaznih poteza prilikom pisanja i gipkost poteza. Dok se intuitivni grafolozi bave totalnom impresijom, analitički grafolozi se koncentrišu na neke specifične stvari, kao npr. tumače krupan rukopis kao znak ambicije, a sitan rukopis kao znak pedantnosti.

⁶ Prema Lee H. C. (1998, s. 77) sporni dokument se, u pravilu, dostavlja u originalu. Kopije i reprodukcije svake vrste ne daju podesnu osnovu za provođenje svih potrebnih ispitivanja i donošenje sigurnih i pouzdanih zaključaka. Prema Sabolu (2003, str. 76 – 79) fotokopije su neadekvatan osnov za provođenje vještačenja i iste se (ako već nema drugog načina) koriste u krajnjoj nuždi i s velikom dozom opreza, te se prilikom davanja konačnog mišljenja o provedenom vještačenju mora voditi računa o njihovoj vrijednosti, te mišljenje o rezultatima provedenog vještačenja dati tek s određenim stepenom vjerovatnosti. Postoje i slučajevi gdje se fotokopije dokumenata, zbog svog kvaliteta, uopće neće moći uzeti u razmatranje.

⁷ U vještačenjima rukopisa formulacija mišljenja može biti izražena kao sigurna ili sa određenim stepenom vjerovatnoće. Sabol (2003, str. 39-41) predlaže sljedeće formulacije mišljenja: *pozitivno mišljenje-pozitivna identifikacija* (osumnjičena osoba je skriptor spornog rukopisnog sadržaja); *vrlo vjerovatno mišljenje-vrlo vjerovatna identifikacija* (osumnjičena osoba je vrlo vjerovatno skriptor spornog rukopisnog sadržaja); *vjerovatno mišljenje vjerovatna identifikacija* (osumnjičena osoba je vjerovatno skriptor spornog rukopisnog sadržaja); *dolazi u obzir kao eventualni autor - ne isključuje se kao eventualni autor* (osumnjičena osoba se ne isključuje u potpunosti kao mogući skriptor spornog rukopisnog sadržaja); *apsolutno negativan zaključak - negativna identifikacija* (osumnjičena osoba nije skriptor spornog rukopisnog sadržaja).

Kada govorimo o vještačenju generalno, po određivanju vještačenja pristupa se samom postupku vještačenja. Prema Sijerčić-Čolić (2008, s. 434), navedeni postupak se provodi kroz tri faze: uvodnu, operativnu i zaključnu fazu. Kroz navedeni postupak vještak sačinjava svoj pisani elaborat sa bitnim elementima svojih zapažanja (nalaz i mišljenje). Prema istom izvoru (2008, s. 432), vještačenje se sastoji iz dva dijela: nalaza i mišljenja. Nalaz (*lat. visum reperetum*) je neposredno čulno opažanje ili posmatranje predmeta vještačenja. Mišljenje (*lat. avis parere*) je izvođenje zaključaka prema pravilima struke ili nauke iz utvrđenih činjenica. U opisanom smislu, vještačenjem se pribavlja iskaz vještaka kao izvor saznanja o važnim činjenicama koje su predmet utvrđivanja u krivičnom postupku, odnosno vještačenjem se dolazi do nalaza

jer isto navodno ukazuje na „nestručnost“, pa tako se takva mišljenja daju čak i u slučajevima koji to objektivno ne dozvoljavaju (jedan od primjera je naveden u prethodnom pasusu).

U tom smislu, kroz istraživanje, izvršena je analiza sudskih predmeta u kojima je provedeno vještačenje rukopisa (jedno ili više, po jednom ili većem broju vještaka), te se pokušalo utvrditi da li se vještaci ove struke i u kojoj mjeri pridržavaju navedenih metodoloških postavki, kriminalističkih postulata i načela i pravila struke.

Prema dostupnim podacima, u našoj zemlji (a vrlo izvjesno niti u bivšoj SFRJ) nisu vršena ovakva istraživanja po naznačenoj problematici.

Odabir i prezentacija metodologije za provođenje istraživanja

Predmet naznačenog istraživanja je postupanje stručnih osoba tj. vještaka u krivičnom postupku u oblasti kriminalističko-forenzičkih vještačenja rukopisa s ciljem utvrđivanja da li se vještaci koji se bave kriminalističkim-forenzičkim ispitivanjem rukopisa na sudovima u Kantonu Sarajevo pridržavaju općeprihvaćenih naučnih metodoloških postavki i u kojoj mjeri. S ovim ciljem je izvršena analiza sudskih predmeta u kojima su određivana i vršena vještačenja rukopisa i potpisa na Općinskom sudu Sarajevo. Težnja autora je bila izvršiti analizu takvih predmeta i na Kantonalnom sudu u Sarajevu, međutim od strane navedenog suda autor je obaviješten da taj sud nema predmeta u kojima je određivana i provedena ova vrsta vještačenja.

S ovim ciljem bilo je predviđeno vršenje analize krivičnih sudskih predmeta u kojima su određivana i vršena vještačenja rukopisa i potpisa na sudovima u Kantonu Sarajevo (Kantonalni i općinski sud). U tom smislu su podneseni zahtjevi za pristup informacijama kod Općinskog suda Sarajevo i Kantonalnog suda Kantona Sarajevo. Od strane Općinskog suda je pribavljena saglasnost za vršenje istraživanja, te se istom i pristupilo, dok je od Kantonalnog suda Kantona Sarajevo stiglo pisano obavještenje⁸ u kojem nas obavještavaju da nisu u mogućnosti udovoljiti zahtjevu jer taj sud u arhivi nema spisa u kojima ima nalaza vještaka rukopisa i potpisa (grafološka-grafoskopska vještačenja). Dakle, prema navodima ovog akta kod navedenog suda u periodu naznačenom za istraživanje nije bilo krivičnih predmeta u kojim su određivana i vršena vještačenja ove vrste. Iz navedenog razloga istraživanje predmeta navedenog suda nije ni vršeno.

Kroz istraživanje željelo se doći do konkretnih saznanja koja bi omogućila utvrđivanje sljedećih činjenica:

- U kojim slučajevima i s kojim procentom sigurnosti vještaci daju decidno mišljenje?
- Da li je mišljenje vještaka za ispitivanje rukopisa u konkretnim predmetima bilo jedini osnov za donošenje presude?

i mišljenja vještaka kao dokaza u krivičnom postupku. Prema odredbama člana 115. Zakona o krivičnom postupku F BiH, vještak je dužan dostaviti nalaz i mišljenje (izvještaj o provedenom vještačenju) organu koji je odredio (naredio) vještačenje. Takođe, ukoliko isti postoje dužan je dostaviti i: radni materijal, skice i zabilješke koje su u vezi s konkretno provedenim vještačenjem. Da bi se takav nalaz i mišljenje vještaka mogli koristiti kao dokaz u formalnom postupku isti moraju biti usmeno prezentirani na glavnom pretresu kroz unakrsno ispitivanje vještaka (saslušanje vještaka). Takav zahtjev proističe iz načela neposrednosti u provođenju i ocjeni dokaza.

⁸ Akt Kantonalnog suda Kantona Sarajevo broj 009-0-SU-10-000169 od 09.03.2010. godine.

- Da li su presude u konkretnim predmetima uvijek u skladu sa mišljenjima vještaka?
- Da li su se vještaci u analiziranim predmetima, u svim slučajevima, pridržavali metodoloških naučnih postavki propisanih za ovu vrstu vještačenja?
- Da li su korišteni adekvatni sporni i nesporni materijali?
- Da li je iz spisa vidljiv „put“ kojim se došlo do spornog i nespornog materijala?
- Na čemu se temeljila ocjena vještaka o dovoljnosti, u kvalitativnom i kvantitativnom smislu, spornog i nespornog materijala?
- Da li treba „de lege ferenda“ vršiti promjene pozitivnih procesno pravnih normi unutar postojećih zakona o krivičnim postupcima i kakve (makar u vidu generalne klauzule)?
- Da li je adekvatna saradnja organa postupka i vještaka za rukopise, obzirom na stadije postupka?
- Da li je adekvatna formulacija naredbe za vještačenje?
- Šta organima postupka otežava adekvatnu ocjenu nalaza i mišljenja vještaka za rukopise?

Rezultati ovog istraživanja su zasnovani isključivo na postulatima kriminalističko-forenzičkog ispitivanja rukopisa, koje ima naučnu potvrdu (postulati kriminalističke rukopisne identifikacije)⁹, a ne na postulatima naučno nepotvrđenih teorija i vještina zasnovanih na tim teorijama, a koje proističu iz tzv. »čiste« grafologije (vještina određivanja karakternih osobina i osobina ličnosti na osnovu rukopisa).

Cilj ovog istraživanja je opisati kriminalističke sadržaje forenzičkih (sudskih) vještačenja rukopisa, s ciljem utvrđivanja načina primjene zadatih metodoloških postavki i pravila struke i nauke propisanih za ovu vrstu vještačenja, objasniti greške i propuste u izvršenim vještačenjima kod analiziranih predmeta (naročito elemenata nenaučnog prilikom izvođenja vještačenja), te način elaboracije sadržaja mišljenja u konkretnim vještačenjima.

⁹ Naučna metodologija ove oblasti vještačenja zasnovana je na primjeni tzv. savremene grafičke metode koja objedinjuje potvrđena naučna, teorijska i praktična, saznanja iz tzv. grafoloških i tzv. grafometrijskih pristupa i zasniva se na poređenju-komparaciji spornih i nespornih rukopisnih sadržaja, a kroz analizu njihovih vidljivih rukopisnih karakteristika, općih i posebnih (više vidjeti u literaturi koja se bavi problematikom kriminalističkog-forenzičkog vještačenja rukopisa, između ostalog: Osborn, 1929, 1952; Simonović, 1956; Hilton, 1982; Sabol, 1986, 2003; Ellen, 1997; Huber-Headrick, 2000; Marković, 1972; Saferstein, 1987; Maksimović-Todorić, 1995; Basarić, Vejzagić, 1998; Aleksić, 1998; Korajlić, 2012; itd., kao i na sljedećim linkovima: <http://www.asqde.org/resources/resources.html>, preuzeto 21.01.2015., <http://www.swgdoc.org/index.php/resources>, preuzeto 21.01.2015. i <http://www.swgdoc.org/index.php/standards/published-standards>, preuzeto 21.01.2015.). Pored navedenog, ova oblast vještačenja počiva i na tri osnovna principa/pretpostavke kojih bi se, pored ostalih, metodološki propisanih elemenata trebali pridržavati vještaci iz ove oblasti i to: u ljudskoj populaciji ne mogu postojati dvije potpuno identične rukopisne kombinacije napisane od strane dva različita skriptora, svaki skriptor pojeduje normalan varijabilitet rukopisne kombinacije i skriptor ne može sakriti/izbjeci primjenu svoje stvarne rukopisne kombinacije. Takođe, ova oblast vještačenja posjeduje i određene limitirajuće faktore-ograničenja, kao što su: ograničenja proizašla iz limitiranosti kvantiteta i kvaliteta spornog rukopisa, nedostataka dostupnih nespornih uzoraka, nedostatke vezane za rad sa fotokopiranim dokumentima i sl. Iz ovih razloga, ovo je jedna od oblasti kriminalističkih vještačenja kod kojih je moguće iznošenje mišljenja o rezultatima provedenog vještačenja iznijeti sa određenim stupnjevima vjerovatnoće (nivoom mišljenja). Takođe, ovo je oblast vještačenja kod koje je, u većoj mjeri, prisutan tzv. subjektivni faktor u odnosu na neka druga identifikaciona vještačenja.

Imajući u vidu činjenicu da je ovaj vid vještačenja danas jako rasprostranjen i u krivičnoj ali i građanskoj sferi prava, kao i činjnicu da se radi o rapidno rastućoj grani ekspertiza koju traži svakodnevni život i njegova prateća problematika, postavili smo i set hipoteza (H1): „Vještaci za ispitivanje rukopisa su se u svim analiziranim sudskim predmetima pridržavali prihvaćenog metodološkog okvira (pravila struke) predviđenog za ovakva istraživanja; (H2) Vještaci za ispitivanje rukopisa nisu u svim analiziranim sudskim predmetima davali mišljenje o izvršenom vještačenju sa apsolutnom sigurnošću (decidno); (H3) Presude u analiziranim sudskim predmetima nisu u svim slučajevima identične rezultatima vještačenja (sudije ne prihvataju nalaz vještaka kao dokaz u svim slučajevima); (H4) Mišljenje vještaka je u pojedinim analiziranim sudskim predmetima korišteno kao jedino dokazno sredstvo za presudu; (H5) U konkretnim sudskim predmetima postoje oblici kolizije nalaza i mišljenja vještaka za rukopise kao dokaza i drugih dokaza.

Osnovne elementarne metode koje su korištene prilikom ovog istraživanja su: analiza sadržaja, metoda deskripcije, klasifikacije i specijalizacije, komparativni metod, te statističke metode za obradu empirijskih podataka.

Način provođenja istraživanja

Konkretno istraživanje krivičnih predmeta je započelo kroz analizu evidencija koje se vode u Krivičnom odjeljenju Općinskog suda u Sarajevu. Navedeno je vršeno u prostorijama Krivične pisarne navedenog suda.

U prvoj fazi sa zaposlenicima pisarne je vršeno usaglašavanje mogućnosti utvrđivanja vrste podataka do kojih je moguće doći, a da su u direktnoj vezi sa naznačenim problemima i ciljevima istraživanja. U tom smislu idealna postavka je bila da pisarna posjeduje evidencije o određenim vještačenjima pojedinih vrsta. Naime, u nekim Odjeljenjima-pisarnama navedenog suda u ranijem periodu (parnična pisarna op. M.K.) su se vodili kartoni preuzetih predmeta po pojedinim oblastima vještačenja i sudskim vještacima pojedinačno. U tom smislu se pretpostavilo da se i u ovoj pisarni predmeti vještačenja vode na ovaj način, te da će to biti polazni način pribavljanja informacija o konkretnim predmetima u kojima su vršena vještačenja rukopisa i potpisa.

Nažalost, navedena polazna pretpostavka u pogledu navedene činjenice se pokazala kao netačna, jer se u krivičnoj pisarni Općinskog suda Sarajevo ne vodi posebna evidencija predmeta u kojima su određivana i provođena vještačenja (uopće, a i vještačenja ove vrste).

U tom smislu se moralo krenuti od drugih polaznih tačaka. Pa je tako vršena analiza evidencija krivične pisarne (elektronska evidencija pravosnažno presuđenih predmeta i djelovodni protokoli po pojedinim za istraživanje bitnim kalendarskim godinama). Ova analiza omogućava utvrđivanje mjesta gdje se nalaze pojedini predmeti (arhiva, evidencija ili sudije), njihov broj na godišnjem nivou, njihovu analizu po pojedinim krivičnim djelima, po okrivljenom, po tužiocu, o vrsti kazne i slično. Međutim, kroz naprijed navedeno je vidljivo da se određena i provedena vještačenja ne mogu koristiti kao faktor klasifikacije i "filtriranja" podataka. Zbog navedenog, a obzirom na brojnost pravosnažno presuđenih predmeta u periodu bitnom za istraživanje (2002.-2007. godina) koji su reda veličine 10000 do 12000 predmeta (cifra je promjenjiva zavisno od statusa pojedinih predmeta, koji se praktično svakodnevno mijenja), promijenjen je način dolaska do ulaznih podataka za istraživanje. Naime, jasno je da bi pojedinačna analiza svih pravosnažno presuđenih predmeta praktično bila nemoguća (kako zbog

nemogućnosti njihovog ukupnog pribavljanja, tako i sa aspekta samog vremenskog trajanja istraživanja). Zbog toga je donesena odluka da se kao polazni osnov za pronalazak i pribavljanje pojedinačnih predmeta uzmu pojedinačna krivična djela za koja iskustveno znamo da se javljaju kao kvalifikacije kod kojih se najčešće određuju i provode vještačenja ove vrste. Pa je tako odlučeno da se vrši analiza predmeta po krivičnim djelima kao je navedeno u Tabeli 1.

Tabela 1.

Vrsta krivičnog djela	Odredba u Krivičnom zakonu Federacije BiH, Službene novine F BiH broj 43/98 od 20.11.1998. godine ¹	Odredba u Krivičnom zakonu Federacije BiH, Službene novine F BiH broj: 36/03 od 29.07.2003. godine ²
Otmica	član 184.	član 180.
Utaja	član 278.	član 290.
Prevara	član 282.	član 294.
Ucjena	član 286.	član 296.
Krivtvođenje isprave	član 351.	član 373.
Posebni slučajevi krivotvođenja isprave	član 352.	član 374.
Zloupotreba službenog položaja	član 358.	član 383.
Krivtvođenje službene isprave	član 368.	član 389.

Kroz analizu evidencija krivične pisarne Općinskog suda Sarajevo vezano za predmete u kojima su donesene pravosnažne presude za konkretna krivična djela koja su naprijed navedena utvrđeno je da takvih predmeta ima preko 2000 (neki od navedenih predmeta se analizom elektronskih baza preklapaju i ponavljaju, bez mogućnosti automatskog "filtriranja" podataka, jer se pod istim brojevima za isto krivično djelo u istim predmetima javljaju dvije ili više okrivljenih osoba, neka su krivična djela u sticaju, pa se isti predmeti i okrivljeni pojavljuju u pretragama za različita krivična djela, npr. sticaj krivičnih djela prevare i utaje i slično).

U daljoj fazi istraživanja pokušalo se "ući u trag" mjestu gdje se predmeti nalaze. Praksa pisarnice je da se predmeti, zavisno od faza krivičnog postupka, arhiviraju na različite načine. Pa se tako, predmeti kod kojih su iscrpljeni redovni i vanredni pravni lijekovi šalju u arhivu (dvije lokacije, jedna izvan prostorija Općinskog suda), a predmeti koji su u određenoj fazi rada (donesena prvostepena pravosnažna presuda, u toku žalbeni postupak ili odlučivanje o pojedinim pitanjima koja se mogu provesti nakon proteka zastare izrečene krivične sankcije) se nalaze u tzv. "evidenciji" (arhivski prostor pisarne

¹⁰ Izmjene i dopune Krivičnog zakona Federacije BiH, Službene novine F BiH brojevi: 2/99, 15/99, 29/00 i 59/02

¹¹ Izmjene i dopune Krivičnog zakona Federacije BiH, Službene novine F BiH brojevi: 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 i 76/14

Općinskog suda) ili kod postupajućih sudija. Ova faza istraživanja se zasnivala na analizi Knjiga-djelovodnih protokola Općinskog suda Sarajevo, u kojim se vrši bilježenje trenutnog statusa pojedinačnih krivičnih predmeta, odnosno mjesto gdje se isti nalaze. Ovom analizom su prikupljeni podaci o predmetima koji se nalaze u "evidenciji" i o predmetima koji su arhivirani. Predmeti koji su se u momentu istraživanja nalazili kod sudija nisu analizirani iz tehničkih razloga (neometanje rada postupajućih sudija). Na ovaj način je za daljnje istraživanje izdvojeno nešto preko 1000 predmeta koji su izdvojeni i analizirani.

Kroz istraživanje izdvojenih predmeta utvrđeno je da je u ukupno 95 krivičnih predmeta vršeno određivanje i provođenje ove vrste vještačenja, odnosno vještačenja koje je, između ostalih, uključivalo i ovu vrstu vještačenja (npr. mandat vještačenja je bio analiza autentičnosti nekog dokumenta kao cjeline, ali je kroz navedeno vršeno i vještačenje rukopisnih dijelova takvih dokumenata). U nekim od tih predmeta je i višekratno određivano vještačenje, te je u konačnici u 95 krivičnih predmeta izvršeno ukupno 106 vještačenja od strane ukupno šest različitih sudskih vještaka.

U tom smislu su detaljnije analizirani i istraživani sljedeći predmeti Općinskog suda Sarajevo prikazani u tabeli 2.

Tabela 2.

Obrađeni predmeti			
Predmet			
1044/00	703/02	66/03	276/05
9/02	727/02	289/03	361/05
64/02	736/02	417/03	478/05
96/02	755/02	444/03	501/05
184/02	783/02	478/03	546/05
188/02	797/02	647/03	609/05
190/02	829/02	668/03	906/05
197/02	849/02	700/03	911/05
263/02	916/02	885/03	928/05
347/02	1008/02	912/03	929/05
380/02	1041/02	1208/03	1031/05
429/02	1078/02	1243/03	1274/05
438/02	1120/02	215/04	539/06
490/02	1143/02	240/04	731/06
509/02	1150/02	354/04	817/06
518/02	1194/02	412/04	869/06
542/02	1195/02	658/04	996/06
544/02	1249/02	703/04	1669/06
556/02	1261/02	815/04	440/07
596/02	1306/02	969/04	642/07
600/02	1356/02	1048/04	665/07

669/02	1376/02	5/05	1770/07
675/02	1412/02	34/05	1899/07
687/02	1585/02	186/05	

Rasprava

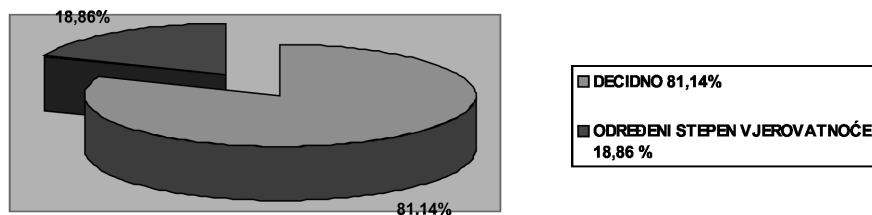
U kojim slučajevima i s kojim procentom sigurnosti vještaci daju decidno mišljenje?

U analiziranim sudskim predmetima je provedeno ukupno 106 vještačenja. Od navedenog broja je u 86 slučaja (81,14%) dato decidno mišljenje, a u 20 slučajeva (18,86%) su data mišljenja s određenim nižim nivoom mišljenja i to:

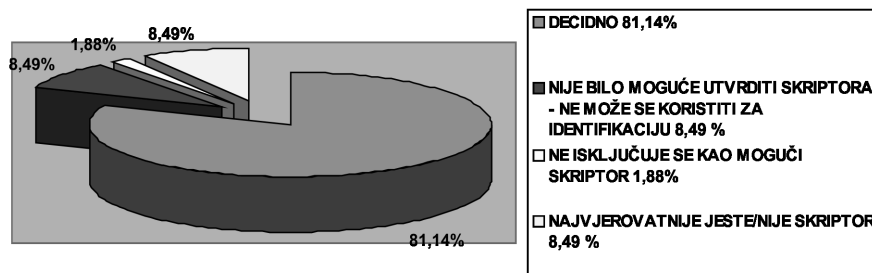
- Nije bilo moguće utvrditi skriptora – ne može se koristiti za identifikaciju - 9 slučajeva (8,49%);
- Ne isključuje se kao mogući skriptor – 2 slučaja (1,88%);
- Najvjerovatnije jeste/nije skriptor – 9 slučajeva (8,49%).

Širi grafički prikaz moguće je vidjeti u grafikonima 1. i 2.

Grafikon 1.

Grafikon 2.

Da li je mišljenje vještaka za ispitivanje rukopisa u konkretnim predmetima bilo jedini osnov za donošenje presude?

U analiziranim sudskim predmetima je provedeno ukupno 106 vještačenja. U svim navedenim predmetima su postojali i drugi dokazi izuzev samih vještačenja rukopisa. Dakle, u analiziranom uzorku nije konstatovan niti jedan slučaj u kojem je presuda donesena samo na osnovu izvođenja dokaza samim vještačenjem rukopisa.

Da li su presude u konkretnim predmetima uvijek u skladu sa mišljenjima vještaka?

Analizirano je ukupno 95 sudskih predmeta. U navedenom broju predmeta je provedeno ukupno 106 vještačenja. Dakle, u određenom broju sudskih predmeta su vršena ponovna i dodatna vještačenja (u jednom od analiziranih predmeta je vršeno čak 5 vještačenja rukopisa i to na istom uzorku vještačenja od strane tri različita sudska vještaka). Samim tim jasno je vidljivo da određene presude nisu bile u skladu sa datim nalazima i mišljenjima nekih od vještaka.

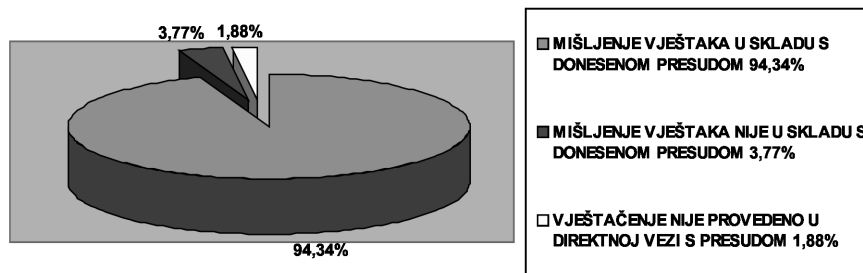
Takođe, u pojedinim predmetima je vještačenje rukopisa praktično bilo dodatno (sporedno) sredstvo dokazivanja u rješavanju određenih drugih pitanja (2 predmeta, 1,88%), i nije bilo u direktnoj vezi sa radnjom dokazivanja, odnosno samim ishodom presude (u smislu da li je ista u skladu sa datim nalazom i mišljenjem vještaka).

U preostalim predmetima ukupno 4 nalaza vještaka nisu bila u skladu sa konačno donesenom presudom (3,77%).

U 100 od 106 analiziranih vještačenja prezentirana mišljenja unutar pisanog nalaza vještačenja su bila u skladu sa konačno donesenom presudom (94,34%).

Širi grafički prikaz navedenog je moguće vidjeti u grafikonu 3.

Grafikon 3.

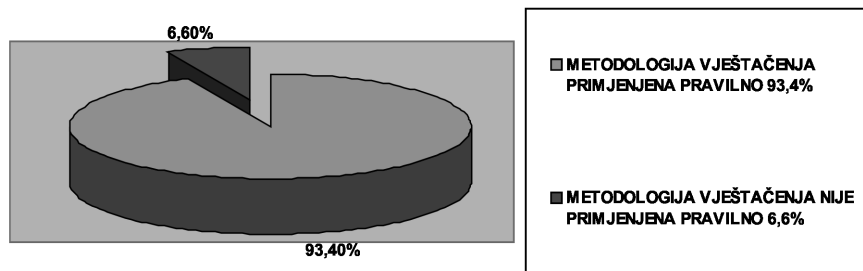

Da li su se vještaci u analiziranim predmetima, u svim slučajevima, pridržavali metodoloških naučnih postavki propisanih za ovu vrstu vještačenja (pravila struke)?

Analizom izdvojenih predmeta je utvrđeno da se vještaci nisu u svim predmetima pridržavali propisanih naučnih postavki i stručnih pretpostavki koje bi trebale biti pravilo za ovu vrstu vještačenja.

Naime, u ukupno sedam vještačenja (od 106 analiziranih) su uočeni metodološki propusti-greške prilikom provođenja vještačenja, odnosno primjene pravila struke (6,6%), vidi grafikon 4. Uočene greške se kreću od onih koje su rezultat površnosti (ne utiču direktno na konačan rezultat i dato mišljenje) do krupnijih propusta (koji mogu direktno uticati, kako na rezultat vještačenja, tako i na konačno donesenu presudu, ukoliko sud prihvati takav nalaz vještačenja).

Grafikon 4.

Navedeno se odnosi na sljedeće:

- Korištenje neadekvatnih izraza-jezikoslovija;
- Neobjektivan pristup samom komparativnom istraživanju rukopisa (vještak analizirao sporni potpis, a na raspolaganju nije imao nesporni materijal, uz navedeno je vještačio i sporne otiske pečata, za što je imao adekvatan nesporni materijal, indirektno, obzirom da je za sporne otiske pečata utvrdio da su krivotvoreni, uz korištenje terminologije vezane za rukopisne karakteristike spornih potpisa, donio zaključak da su i sporni potpisi krivotvoreni);
- Vještaci u uvodnom dijelu nalaza ne navode korišteni nesporni materijal, u središnjem dijelu elaboriraju komparaciju u relaciji sporno-nesporna, te u konačnici daju mišljenje o navedenom istraživanju, a da u pisanom elaboratu, posmatraču, nije vidljiva vrsta i oblik korištenog nespornog materijala. Navedeno predstavlja krupan propust, te može dovesti u pitanje objektivnost samog vještaka, kao i rezultata samog vještačenja;
- Davanje decidnog mišljenja kod provođenja vještačenja gdje se kao materijal istraživanja javljaju fotokopije (dokumenata i rukopisa). Ovaj segment predstavlja praktično najteži propust posmatrano iz ugla spoznaje kakve su sve zloupotrebe moguće korištenjem fotokopiranih dokumenata.

Uočeni propusti dobijaju posebnu težinu ako se ima u vidu da su greške uočene od strane ukupno tri različita sudska vještaka (50% vještaka koji su provodili vještačenja u okviru analiziranih predmeta).

Da li su korišteni adekvatni sporni i nesporni materijali?

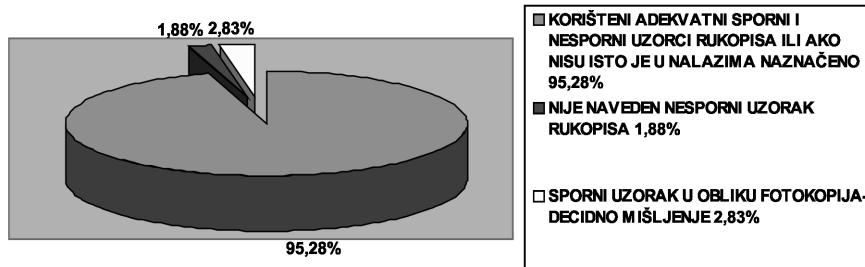
Analizom dostupnih sudskih spisa ovaj segment nije bilo moguće ocijeniti u cjelini. Naime, u najvećem broju predmeta, kao prilog datim nalazima vještačenja, nisu prezentirani nesporni uzorci rukopisa osoba koje su bile predmet rukopisne identifikacije. U tom smislu analiza se odnosila na dijelove nalaza u kojima su vještaci navodili dostupni nesporni materijal. Navedenom analizom se stekao dojam da su vještaci u najvećoj mjeri na raspolaganju imali adekvatan sporni i nesporni materijal, a ako pak, isti nije bio adekvatan, to su u svojim pisanim nalazima i naznačili.

Izuzetak navedenom predstavljaju dva predmeta (1,88%) u kojim su vještaci donijeli zaključak o rukopisnom identitetu, a u uvodnom dijelu nalaza nisu naveli koje su nesporne rukopisne uzorke koristili, te tri predmeta u kojima su kao osnovni sporni

materijal korištene fotokopije dokumenata, a u kojima su vještaci donijeli decidan zaključak-mišljenje o provedenom vještačenju (2,83%).

Širi grafički prikaz navedenog je moguće vidjeti u grafikonu 5.

Grafikon 5.

Da li je iz spisa vidljiv „put“ kojim se došlo do spornog i nespornog materijala?

Analizom izdvojenih predmeta je jasno vidljiv „put“ dolaska do spornog materijala (uzoraka koji su bili predmet vještačenja), dok je „put“ pribavljanja nespornog materijala u spisima vidljiv samo kroz analizu pisanih nalaza vještaka. Analizom nalaza vještačenja nisu utvrđeni elementi koji bi ukazivali na eventualne nepravilnosti kod pribavljanja nespornih uzoraka koji su korišteni u konkretnim predmetima vještačenja.

Na čemu se temeljila ocjena vještaka o dovoljnosti, u kvalitativnom i kvantitativnom smislu, spornog i nespornog materijala?

I za ovaj segment se ocjena mogla dati samo kroz analizu datih pisanih nalaza vještaka. Navedenom analizom utvrđeno je da su vještaci ocjenu davali na osnovu propisanih normi za ovu vrstu vještačenja i vlastitih viđenja istih.

U konkretnim slučajevima su utvrđene određene neujednačenosti u pogledu ocjene kvaliteta pojedinih spornih uzoraka. Navedeno se odnosi na, u prethodnim poglavljima, navedene slučajeve gdje su vještaci na osnovu fotokopija spornog materijala davali decidna mišljenja o provedenim vještačenjima, te, takođe, u ranijim poglavljima navedene slučajeve, u kojima su vještaci vršili komparaciju u relaciji sporno-nesporno, a da u pisanim elaboratima nisu naveli koji su nesporni uzorak koristili.

Da li je adekvatna formulacija naredbe za vještačenje?

Da li treba „de lege ferenda“ vršiti promjene pozitivnih procesno pravnih normi unutar postojećih zakona o krivičnim/kaznenim postupcima i kakve (makar u vidu generalne klauzule)?

Analizom izdvojenih predmeta je utvrđeno da su ukupno 102 vještačenja određivana u istražnoj fazi (vještačenja su određivale istražne sudije, tužioc ili nadležni policijski organi), odnosno 96,23% od ukupnog broja analiziranih vještačenja. Preostali broj vještačenja je određivan od strane suda ili sudskog vijeća po podizanju optužnice (4 predmeta ili 3,77%).

Od navedenog broja u analiziranim spisima u predmetima kod kojih su vještačenja određivana u istražnoj fazi se u 62 vještačenja (58,5%) nalazi neki vid akta kojim se određuje vještačenje (naredba za vještačenje, zahtjev policijskog organa ili se pak vještačenje određuje kroz zahtjev za sprovođenje istrage). U ostalim predmetima kod kojih su vještačenja određivana u fazi istrage u spisima predmeta nisu prezentirani pisani akti u vezi provođenja navedenih radnji (40 vještačenja ili 37,73%). U predmetima kod kojih se akti kojim je vještačenje određeno nalaze u spisu mandat navedenih akata je u pogledu vještačenja dat na adekvatan način (pravilno postavljena pitanja ili korištenje tzv. "generalne klauzule").

Kada je riječ o predmetima u kojima su vještačenja određivana od strane suda (4 vještačenja), u 3 vještačenja je Naredba za vještačenje donesena kroz Zapisnik o glavnom pretresu (2,83%), a u jednom je naredba za vještačenje data u pisanom obliku (0,94%). U svim tim slučajevima mandat navedenih akata je u pogledu vještačenja dat na adekvatan način (pravilno postavljena pitanja).

Da li je adekvatna saradnja organa postupka i vještaka za rukopise, obzirom na stadije postupka?

Kroz analizu izdvojenih spisa predmeta nisu uočene činjenice koje bi govorile u prilog da postoje određeni problemi u saradnji organa postupka i vještaka za rukopise, odnosno da je ista neadekvatna.

Šta organima postupka otežava adekvatnu ocjenu nalaza i mišljenja vještaka za rukopise?

Kroz analizu izdvojenih spisa predmeta nisu uočeni sadržaji koji bi mogli ukazivati koje su to činjenice koje organima postupka otežavaju adekvatnu ocjenu nalaza i mišljenja vještaka. O navedenom problemu bi se više moglo govoriti sa iskustvenog nivoa.

Analiza hipoteza istraživanja

Za ovo istraživanje je postavljen sljedeći hipotetički okvir:

H1 Vještaci za ispitivanje rukopisa su se u svim analiziranim sudskim predmetima pridržavali prihvaćenog metodološkog okvira (pravila struke) predviđenog za ovakva istraživanja.

Kroz istraživanje je pobijena ova hipoteza. Naime, utvrđeno je da se u 6,6% analiziranih slučajeva-predmeta vještaci ove struke nisu u potpunosti pridržavali potrebnog metodološkog okvira predviđenog za ovu vrstu vještačenja.

H2 Vještaci za ispitivanje rukopisa nisu u svim analiziranim sudskim predmetima davali mišljenje o izvršenom vještačenju sa apsolutnom sigurnošću (decidno).

Kroz istraživanje je potvrđena ova hipoteza. Naime, utvrđeno je da se u 18,86% analiziranih slučajeva-predmeta vještaci ove struke dali mišljenje provedenom vještačenju s određenim nivoima mišljenja (ne decidno).

H3 Presude u analiziranim sudskim predmetima nisu u svim slučajevima identične rezultatima vještačenja (sudije ne prihvataju nalaz vještaka kao dokaz u svim slučajevima).

Kroz istraživanje je potvrđena ova hipoteza. Naime, utvrđeno je da sudije u 3,77% analiziranih slučajeva-predmeta nisu donijeli presude koje su u skladu s datim mišljenjem vještaka.

H4 Mišljenje vještaka je u pojedinim analiziranim sudskim predmetima korišteno kao jedino dokazno sredstvo za presudu.

Kroz istraživanje je pobijena ova hipoteza. Naime, utvrđeno je da se niti u jednom od analiziranih slučajeva-predmeta nalaz vještaka nije koristio kao jedino dokazno sredstvo za presudu.

H5 U konkretnim sudskim predmetima postoje oblici kolizije nalaza i mišljenja vještaka za rukopise kao dokaza i drugih dokaza.

Kroz istraživanje je potvrđena ova hipoteza. Utvrđeno je da postoje oblici kolizije nalaza i mišljenja vještaka za rukopise kao dokaza i drugih dokaza. Naime, kolizija se javlja prije svega u međusobnim nalazima i mišljenjima vještaka za rukopise (suprotstavljeni nalazi), zatim između nalaza vještačenja i iskaza svjedoka, te na kraju između nalaza vještaka i iskaza osumnjičenog, odnosno optuženog.

Zaključci i preporuke

Vještaci u svojim pisanim nalazima koriste mogućnost iznošenja mišljenja o rezultatima vještačenja s određenim nivoima vjerovatnoće. U svim analiziranim predmetima su postojali i drugi dokazi izuzev samih vještačenja rukopisa. Dakle, u analiziranom uzorku nije konstatovan niti jedan slučaj u kojem je presuda donesena samo na osnovu izvođenja dokaza samim vještačenjem rukopisa.

Adekvatnosti korištenog spornog i nespornog materijala nije bilo moguće ocijeniti u cjelini jer, u najvećem broju predmeta, kao prilog datim nalazima vještačenja, nisu prezentirani nesporni uzorci rukopisa osoba koje su bile predmet rukopisne identifikacije.

U smislu izmjena važećih zakona o krivičnim postupcima u Bosni i Hercegovini "de lege ferenda" u pogledu izgleda naredbi za vještačenje, mišljenje autora je da bi se u zakonima trebala barem spomenuti tzv. "generalna klauzula", te na taj način, izvjesno, pospješiti njena upotreba. U konkretnim analiziranim slučajevima nisu utvrđene nepravilnosti u pogledu mandata datih akata kojim je vršeno određivanje vještačenja, ali svakodnevno iskustvo sa datim zahtjevima za vještačenje i naredbama za vještačenje ukazuje na potrebu za takvom izmjenom postojećih zakona o krivičnim postupcima.

U tom smjeru to bi bila i preporuka autora ovog rada. "Generalna klauzula" praktično predstavlja davanje mogućnosti vještaku da sam, na osnovu svog stručnog znanja i iskustva, procijeni mogući opseg potrebnih mjera i radnji koje je moguće izvršiti u okviru datog vještačenja. Naime, kroz praksu su uočene situacije, kod kojih, organ koji je vodio postupak, nije pravilno odredio pitanja koja se tiču vještačenja (ista je postavio u nedovoljnom opsegu ili ih uopće nije postavio), sam predmet vještačenja je omogu-

čavao provođenje dodatnih mjera unutar rada vještaka, ali vještak, zbog ograničenog opsega datog mandata vještačenja, o istim nije mogao iznijeti stavove koje je zapazio.

Način na koji se može realizirati "generalna klauzula" je da se organima koji određuju vještačenja da mogućnost (ili im se navedeno dodatno sugerije, moguće i kroz krivično-procesne norme), da pored postavljenih pitanja o konkretnom predmetu vještačenja, mogu dodati i sintagmu: "izvršiti i sva druga potrebna ispitivanja (mjere i radnje) za koje vještak utvrdi/procijeni da su potrebna".

Nedostaci ovog istraživanja se, po mišljenju autora, odnose na nemogućnost analize predmeta Kantonalnog suda u Sarajevu. Međutim, iako uzorak istraživanja nije cjelovit, unutar predmeta po kojima je postupao Općinski sud Sarajevo je konstatovan dovoljan broj provedenih vještačenja (106) kroz čiju se analizu moglo doći do adekvatnih rezultata po pitanjima naznačenim u predmetu istraživanja.

Kroz analizu rezultata istraživanja nameće se i potreba za analizom postojećeg sistema i procedura vezanih za obuku i kontrolu rada vještaka. U tom segmentu, u našoj zemlji, vlada prilična nesređenost. Takođe, prisutan je i manjak pisanih procedura vezanih za ovu problematiku.

U nekom novom istraživanju, po ocjeni autora, bilo bi interesantno provesti istraživanje na uzorku sudskih predmeta od sredine 2009. godine kako bi se, eventualno, utvrdile pozitivne implikacije primjene Zakona o vještacima Federacije BiH¹² kojim je za sudske vještake propisana procedura izbora koja uključuje i odgovarajuću provjeru njihovog znanja¹³.

Literatura

- Aleksić, Ž. i Škulić M. (1998). *Kriminalistika*. Beograd: Kaligraf
- Basarić, M. I Vežagić, N. (1998). *Kriminalistika II –Kriminalistička tehnika*. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka.
- Ellen, D. (1997). *The Scientific Examination of Documents Methods and Techniques*. London: Taylor & Francis Ltd.
- Hilton, O. (1982). *Scientific Examination of Questioned Documents*. New York: Elsevier.
- Huber, R.A i Headrick, A.M. (1999). *Handwriting Identification-Facts and Fundamentals*. Boca Raton. New York: CRC Press.
- Klaić, B. (1962). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.

¹² Službene novine F BiH broj 49/05 od 08.08.2005. godine. Radi mogućih nedoumica pojašnjavam da je navedeni Zakon donesen 2005. godine, ali je procedura izbora sudskih vještaka u Federaciji BiH okončana tek početkom 2009. godine.

¹³ U članu 7. predmetnog Zakona propisuje se kvalifikaciono testiranje kandidata koji se prijavljuju za izbor u zvanje sudskog vještaka, čije bi uspješno okončanje, između ostalih uslova, trebalo biti osnov imenovanja vještaka. Tom odredbom je propisano da kvalifikaciono testiranje ima usmenu i pismenu formu, da se kroz taj postupak treba obezbijediti anonimnost kandidata, te da će se postupak kvalifikacionog testiranja odrediti posebnim pravilnikom kojeg bi trebao donijeti Ministar pravde Federacije BiH.

- Korajlić, N. (2012). Istraživanje krivičnih djela. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Krivični zakon F BiH, Službene novine F BiH broj 43/98 od 20.11.1998. godine (izmjene i dopune Službene novine F BiH brojevi: 2/99, 15/99, 29/00 i 59/02).
- Krivični zakon F BiH, Službene novine F BiH broj 36/03 od 29.07.2003. godine (izmjene i dopune Službene novine F BiH brojevi: 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 i 76/14).
- Lee, H. C. (1998). Materijalni tragovi. Zagreb: MUP RH.
- Maksimović, R. i Todorić, U. (1995). Kriminalistika tehnika. Beograd: Policijska akademija.
- Marković, T. (1972). Suvremena tehnika istraživanja krivičnih djela (kriminalistika). Zagreb: Narodne novine.
- Modly, D. (2003). Prikaz knjige: "Identitet rukopisa" dr.sc. Željka Sabola, recenzija. Zagreb.
- Osborn, A.S. (1952). Questioned Documents, Second Edition. Albany: Boyd Printing.
- Sabol, Ž. (1986.). Identitet rukopisa. Zagreb: Informator.
- Sabol, Ž. (2003). Identitet rukopisa. Zagreb: Lexis.
- Saferstein, R. (1987). Criminalistics An Introduction to Forensic Science. New Jersey: Pearson Prentice-Hall
- Sijerčić-Čolić, H. (2008). Krivično procesno pravo, knjiga I. Sarajevo: Pravni fakultet.
- Simonović, Lj. (1956). Kriminalističko vještačenje dokumenata. Beograd: Redakcija časopisa "Narodne milicije".
- The New Encyclopædia Britannica Vol. 5 (1988). Chicago: Encyclopædia Britannica Inc.
- Zakon o krivičnom/kaznenom postupku F BiH, Službene novine F BiH broj: 35/03 od 28.07.2003. godine, izmjene i dopune Službene novine F BiH brojevi: 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 09/09 i 12/10
- Zakon o vještacima F BiH, Službene novine F BiH broj 49/05 od 08.08.2005. godine.

Biografija

Muamer Kavazović, Docent na nastavno naučnoj oblasti Kriminalistika Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. Stalni sudski vještak kriminalističke struke podoblast vještačenja dokumenata, rukopisa i novčanica.

mkavazovic@fkn.unsa.ba